

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱՀԱՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԿՐՏՅԱՆ,
ՍՅՈՒՆՅԱՑ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ
ՕՐԲԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ,
ԵՐԵՒԱՆ, 2013, 163 ԷՋ

Ջայոց Եկեղեցու պատմության ուսումնասիրության համար հատկապես կարևոր է Եկեղեցու կյանքի պատմական դրվագների հետազոտումը նրա նվիրապետական կառուցվածքի լույսի ներքո: Ընդհանրական Եկեղեցու պատմության ուսումնասիրման ոլորտում այս ուղղությունը ծնունդ է տվել բազմաթիվ կարևոր մենագրությունների: Արժևորվել են, ըստ այսմ, ոչ միայն նվիրապետական կառույցներն ինքնին, այլև դրանցից ածանցվող սոցիալ-տնտեսական փոխահարաբերությունները, մշակութային-գրական զարգացումները, քաղաքական-վարչական առանձնահատկությունները են: Մեթոդի առումով՝ նվիրապետական տարբեր աթոռների ու կառույցների հետազոտությունն առիթ է տալիս Եկեղեցու պատմությունը դիտարկելու առավել նեղ ու մասնագիտական ուսանյակի ներքո: Եւ երբեմն առանձին միավորների հետազոտությունը կարող է պարզել ու լուսարանել պատմության ավելի ընդհանրական շերտերի փոխկապակցվածությունը:

Վերոնշյալ առանձնահատկություններով առաջնորդված մի մենագրություն է վերջերս հրատարակված՝ «Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը Օրբելյանների իշխանության ժամանակաշրջանում» աշխատությունը: Արրահամ եպիսկոպոս Մկրտչյանի մանրագնին հետազոտությունը նպատակ ունի բացահայտելու նախևառաջ Օրբելյանների օրոք Սյունիքում հաստատված աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանապետության կրոնաքաղաքական առանձնահատկությունն այս առումով հատկապես կարևոր Մոն-

դոլական կայսրության ժամանակաշրջանում, երբ մինչև վերջինիս իսլամացումը համեմատաբար կրոնաքաղաքական զարթոնք էր նկատվում գրավյալ երկրների ու ժողովուրդների կյանքում: Մենագրության ստեղծման մյուս կարևոր պատճառն է նաև, ըստ հեղինակի, Օրբելյան տոհմի օրոք ծաղկող հոգևոր-աշխարհիկ իշխանապետության թերևս ամենաառանձնահատուկ կողմը. այն Հայ Եկեղեցու միակ մետրոպոլիտությունն էր, որով էլ, կաթողիկոսական աթոռի՝ պատմական Հայաստանի տարածքից դուրս գտնվելու պայմաններում, փաստացիորեն ներկայացնում էր բուն Հայաստանի հոգևոր-աշխարհիկ իշխանությունը հաշս օտարաց:

Ուսումնասիրությունը բաղկացած է չորս գլուխներից, որոնցից յուրաքանչյուրը պատմագիտական առումով լուծում է մասնավոր մի խնդիր¹: Արժև նկատել նաև, որ հեղինակն իր մենագրության մեջ հիմնավորապես կիրառել է հիշատակարանների ու վիճակագրությունների տրամադրած տեղեկությունները (էջ 14-16):

Ուսումնասիրության Ա. գլուխը, ըստ էության, նվիրված է հայոց մեջ «մետրոպոլիտություն» նվիրապետական եզրի ու հասկացության վերաբերյալ առկա մատենագրական տվյալների ամբողջական վերլուծությանը՝ Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռի օրինակով: Սրբազանը, վերլուծելով միջնադարյան մի քանի կարևոր սկզբնաղբյուրներ, հանգում է հետևյալ կարևոր եզրակացությանը. «Սյունյաց մետրոպոլիտությունը հաստատվել է Արրահամ Աղբաթանեցու ժամանակ (607-615 թթ.)՝ կապված Հայ եկեղեցում նվիրապետական ինը դաս ունենալու անհրաժեշտության հետ» (էջ 27): Կարևոր է նաև հեղինակի կողմից վերհանված և ուսումնասիրության մեջ շեշտվող այն տեղեկությունը, թե Սյունիքի մետրոպոլիտը «երկուտասան գաւազանաց» տեր ու առաջնորդ էր, այսինքն՝ իր իշխանության տակ ուներ 12 եպիսկոպոս-թեմակալներ: Սույն տեղեկությունը հատկապես կարևոր է տվյալ ժամանակաշրջանում Հայոց Եկեղեցում նվիրապետական կառույցի որոշ առանձնահատկություններ հասկանալու առումով²: Հնարավոր է, որ Հայոց Եկեղեցում Սյունիքում և որոշ այլ տիրույթներում, թեկուզ ժամանակավորապես կիրառվել է կից կամ ստորա-

¹ Ուսումնասիրության խնդիրներն ու նպատակային հարցադրումները ներկայացված են էջ 13-ում:

² Հարցին կանոնագիտական առումով առավել մանրամասն պատասխան փորձել է տալ Փարիզի Նանտեր համալսարանի իրավագիտության և իրավունքի պատմության պրոֆեսոր Ա. Մարտիրոսյանը՝ հետևյալ հիմնարար աշխատության մեջ՝ *Le livre des canons arméniens (Kanonagirk' hayoc') de Yovhannēs Awjnec'i: Église, droit et société en Arménie du IVe au VIIIe siècle, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalum, vol. 606, Subsidia tomus 116, Lovanii, 2004, էջ 292-312:*

կարգ եպիսկոպոսությունների (suffragant) կարգավիճակը՝ մեծ եպիսկոպոսի կամ մետրոպոլիտի հոգևոր իշխանության ներքո:

Աշխատության մեջ սրբազան հայրն այս առումով նկատում է նաև, որ՝ «...Ստեփանոս Գ.-ի մահից ևս աթոռի երկփեղկումից հետո Տաթևի և Նորավանքի աթոռակալներից որևէ մեկն այլևս չի կոչվում մետրոպոլիտ կամ արքեպիսկոպոս, այլ պարզապես եպիսկոպոս» (էջ 45): Ավելին, ինչպես նկատում է հեղինակը, Ստեփանոս Գ.-ից մինչև Ստեփանոս Օրբելյան (1216-1286 թթ.)՝ Սյունիքը դադարել էր մետրոպոլիտություն լինելուց (անդ): Մեր ակնարկած երևույթի՝ փոքր եպիսկոպոսի կամ փոխանորդ եպիսկոպոսի դերի ու գործառույթի մասին մենագրության մեջ կատարվում է մեկ այլ հստակեցում: Հենվելով Ստեփանոս Օրբելյանի տրամադրած տեղեկության վրա՝ սրբազանը մատնանշում է այն պարզ փաստը, որ Սյունիքում, մասնավորապես՝ Տաթևում, ընկալյալ ավանդություն էր դարձել երկու եպիսկոպոսների միաժամանակյա աթոռակալությունը. այդ եպիսկոպոսներից մեկը սովորաբար առաջնորդն էր, իսկ մյուսը՝ փոխանորդը: Հենց վերջինս էր առաջնորդի մահվանից հետո բազմում նրա գահին (էջ 67): Այս ևս դրան հարակից այլ երևույթների զարգացումն ու վերջնական արտահայտումը, ինչպես նշված է մենագրության մեջ, Ստեփանոս Օրբելյանի ձեռնադրության միջոցով է կանոնականացվում: Օրբելյանի ձեռնադրությունը նկարագրվում է իբրև մետրոպոլիտական, իսկ նրա նշանակումը բնութագրվում է հետևյալ հետաքրքիր եզրով՝ «պոռտոֆրոնտեւ Հայոց Մեծաց», «պառատաֆրաւնտէս պատրիարքին Հայոց»³:

³ Ցանկալի կլիներ մենագրության մեջ տեսնել նաև այս յուրահատուկ տիտղոսի նշանակության մասին որևէ վերլուծություն, քանի որ «պոռտոֆրոնտեւ» բառը կիրառված է միայն Ստեփանոս Օրբելյանի երկում (քառի նշանակության մասին, Օրբելյանի երկում, համառոտ տես «Histoire de la Siounie par Stéphannos Orbélian», traduite de l'arménien par M. Brosset, Saint-Petersbourg, 1864, էջ 3), իսկ վիմագիր կերպով այն հիշատակված է միայն Տաթևի վանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու գլխավոր դռան ճակատին. «զՏէր Ստեփաննոս Մետրոպոլիտ Սիւնեաց որ է պոֆրոնտեւ Հայոց մեծաց, որդի մեծափառ իշխանին Տարսայիճի, շինողի սուրբ եկեղեցոյ յիշեցէր»։ տես **Սարգիս Զալալեանց**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հ. Բ., Թիֆլիս, 1858, էջ 302. «Դիվան հայ վիմագրության», պ. 2, գլխ. խմբ.՝ Հ. Օրբելի, Երևան, 1960, էջ 25: Ընդհանրապես, *պոռտոֆրոնտեւ* եզրն ունի բացառապես բյուզանդական ծագում: Հայերեն բառացի թարգմանությունն է «նախագահ» կամ «նախաթոռ», ևս բյուզանդական եկեղեցական նվիրապետության մեջ մատնանշում էր պատրիարքի կողքին եպիսկոպոսներից ամենաավագի գրադեցրած պաշտոնը: Օրինակ՝ Անտիոքի պատրիարքի պոռտոֆրոնտեւը (հուն.՝ πρωτόθρονος) սովորաբար Տյուրոս քաղաքի մետրոպոլիտն էր, իսկ Կոնստանդնուպոլսի պատրիարքինը՝ Կեսարիայի մետրոպոլիտը (տես **A. Kazhdan** (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, New York-Oxford, 1991, էջ 1749. **H.-G. Beck**, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959, էջ 73-74): Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ Ստեփանոս Օրբելյանին տրված «պառատաֆրաւնտէս պատրիարք»

Գրքի Բ. գլուխը կարելի է բնութագրել իբրև «Սյունյաց մետրոպոլիտության ներքին ճգնաժամի պատմություն», քանի որ այստեղ մանրամասնորեն ներկայացվում է Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռի բաժանումը Տաթևի ու Նորավանքի եպիսկոպոսությունների՝ այլ նվիրապետական աթոռների հետ (Երուսաղեմ, Աղթամար ևն) հարաբերությունների լույսի ներքո: Ըստ էության, պատմության այս կարևոր պահին Սյունիքում գործում են Նորավանքի (Ստեփանոս Գ. և Սարգիս Ա.) և Տաթևի ինքնիշխան եպիսկոպոսները: Սյունյաց Ստեփանոս Գ. աթոռակալի մահվանից հետո՝ 1216 թ., նրա հորեղբորորդին՝ Հովհաննեսը, ձեռնադրվում է Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսի կողմից և հաստատվում Տաթևում՝ իբրև ինքնիշխան աթոռակալ: Նորավանքի աթոռակալ եպիսկոպոս Սարգիսն այսպիսով ներկայացնում էր Սյունյաց մետրոպոլիտական միացյալ աթոռի օրինական իշխանությունը⁴. սրա վկայությունն է նաև 1226 թվականից հետո Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա.-ի կողմից նրա ընդունելությունը և Հայոց Կաթողիկոս Կոստանդին Ա. Բարձրաբերդցու կողմից Նորավանքի աթոռի հաստատումը՝ ի հակակշիռ Աղթամարի կողմից ձեռնադրություն ստացած Տաթևի եպիսկոպոսի: Սարգիս եպիսկոպոսը, որոշ ժամանակ Միհրի վանքում ճգնելուց հետո, ուխտի է մեկնում Երուսաղեմ, որտեղ և նահատակվում է 1240-1243 թթ.⁵:

զին Հայոց» տիտղոսը բյուզանդական նվիրապետությունից առնված պատվանուն էր, և թերևս նպատակ ուներ Կիլիկյան Հայաստանում գտնվող Կաթողիկոսին բուն կամ Մեծ Հայքում ներկայացնելու՝ հաշտ այստեղ գտնվող այլ եպիսկոպոսների ու արքեպիսկոպոսների:

⁴ Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալու մի կարևոր հանգամանքի: Նորավանքի աթոռը, ներկայացնելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմից հաստատված եկեղեցական օրինական իշխանությունը, փաստորեն միակ գահակալող աթոռն էր, իսկ Տաթևի աթոռի գահակալների իշխանության և նրանց՝ Սյունիքի եպիսկոպոսական գավազանագրքի մեջ ներառելու խնդիրը մնազրության մեջ արձարծված չէ: Եթե հակաթոռ է Տաթևի Հովհաննես եպիսկոպոսը, ինչպես ուրեմն պետք է ընկալել նրան իբրև Սյունյաց եպիսկոպոս: Հիմնարար չի կարող լինել նաև այն փաստը, որ «տեղական հայ և վրաց իշխողները և Կոնստանդին Բարձրաբերդցին վավերացրել էին այս նոր վիճակը, այսպիսով լույսայն կերպով ընդունելով նաև Տաթևի անջատված աթոռի գոյության փաստը...» (էջ 57): Կոնստանդին Բարձրաբերդցին վավերացրել էր Նորավանքի եպիսկոպոսության տարածքի գավառները՝ առանց, սակայն, անդրադառնալու Տաթևի աթոռի օրինականության հարցին: Նույն Աղթամարի աթոռի գոյության փաստն էլ էր ընդունվել լույսայն, սակայն ընդհուպ մինչև աթոռի գոյության ավարտը այն համարվում էր «հետևապես և հակաթոռ»: Հետևաբար՝ այս իմաստով Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռի երկատված ժամանակաշրջանի պատմությունը, եկեղեցաբանական իմաստով, մնում է բաց և հստակ պատասխանի կարոտ:

⁵ Մրրազան հայրն այստեղ ժամանակագրական կարևոր ճշտումներ է մտցնում Ստ. Օրբելյանի տրամադրած տեղեկությունների մեջ՝ օգտագործելով հատկապես առկա հիշատակարանային և վիճագրական տեղեկությունները. տե՛ս էջ 52-56:

Շուտով, սակայն, այս երկու աթոռակալները, հակառակ իրենց տա-
րածայնություններին, միանում են ընդդեմ Օրբելյանների հակառակորդ
Պողոսյան իշխանական տան ջանքերով Երնջակ գավառում ինքնահռչակ
Հովհաննես եպիսկոպոսի, ով եպիսկոպոսական ձեռնադրություն էր ստա-
ցել Կոնստանդին Բարձրաբերդցի Կաթողիկոսից: 1267 թ. հասնելով Կիլի-
կիա՝ Սյունյաց երկու եպիսկոպոսները հանդիպում են արդեն Կոնստան-
դին Բարձրաբերդցուն փոխարինած Հակոբ Ա. Կայեցի Կաթողիկոսին,
որը բավարարում է նրանց պահանջը՝ ապօրինի համարելով Երնջակի
Հովհաննես ինքնակոչ եպիսկոպոսի նկրտումները:

1261 թ. Նորավանքում Սարգիս Բ.-ն փոխարինում է Սարգիս Ա.-ին, իսկ
1254 թ. Տաթևում եպիսկոպոսական գահ է բարձրանում Հովհաննեսի եղ-
բայր Հայրապետը, որն իր վերջին տարիներին սկսում է կառավարել Սո-
դոմոն եպիսկոպոսի հետ: Սյունիքի երկու եպիսկոպոսությունների համար
այս տարիները քաղաքական իմաստով, կարելի է ասել, նոր հնարավորու-
թյուններ առթող համատեքստեր էին ստեղծում: Այսպես՝ 1282 թ. Տաթևի
եպիսկոպոս Հայրապետը, Երուսաղեմ կատարած ուխտագնացությունից
վերադառնալով, այցելում է Կիլիկյան Հայաստանի Լևոն Գ. թագավորին,
որն այդ ժամանակ նոր-նոր էր փորձում հաշտության պայմանագիր կնքել
օրավոր հզորացող Եգիպտական տերության հետ:

Աշխատության Գ. եւ Դ. գլուխները թերևս ամենաարժեքավորն ու
ամենածավալունն են՝ թե՛ հավաքած սկզբնաղբյուրային եւ թե՛ թվագրա-
կան ճշգրտումների առումով: Դրանք անդրադառնում են Սյունիքի մետրո-
պոլիտության ծաղկման երկրորդ շրջանին, որին հեղինակը տվել է «վերա-
միավորման շրջան» որակումը: Այս ծաղկումը մասամբ պայմանավորված
էր նաեւ Մոնղոլական տերության մեջ Օրբելյան իշխանների ձեռք բերած
ազդեցիկ դիրքով ու կարգավիճակով⁶, ինչպես նաեւ նշանավոր Ստեփա-
նոս Օրբելյան մետրոպոլիտի բուռն ու նախանձախնդիր գործունեությամբ:
Օրբելյան մետրոպոլիտի կյանքին ու գործունեությանն արված անդրա-
դարձը կարևորվում է հատկապես Կիլիկյան Հայաստանի հետ նրա ու-

⁶ Արժեքավոր կլինեք նաեւ որոշ անդրադարձ կատարել Մոնղոլական տերության՝ Սյուն-
յաց մետրոպոլիտական աթոռի նկատմամբ որդեգրած վերաբերմունքին: (Նախանձա-
պես, այս առումով Կիլիկիո Հայոց թագավորությունն ու Սյունիքի աթոռն ունեն մեծ
նշանակություն՝ հայ քրիստոնյաների եւ ընդհանրապես Հայոց Եկեղեցու հանդեպ մոն-
ղոլական իշխանությունների վերաբերմունքը հասկանալու առումով. այս մասին տե՛ս
F. Luisetto, *Arméniens et autres chrétiens sous la domination mongole*, Paris, 2007: Հարցը
հատկապես կարևոր է նաեւ Ստեփանոս Օրբելյանի ու Տաթևի իշխող եպիսկոպոսների
հակամարտության մեջ մոնղոլների դերակատարության եւ նրանց որդեգրած վերաբեր-
մունքի տեսանկյունից, որին անդրադարձել է հեղինակը (տե՛ս էջ 78-80):

նեցած կապերի և առնչությունների առումով: 1286 թ. Ստեփանոս Օրբելյանը Կոնստանդին Բ. Կատուկեցի Կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրվում է մետրոպոլիտ և շուրջ մեկ տարի անցկացնում Կիլիկյան Հայաստանում: Հետագա ընթացքը, սակայն, պայմանավորվում է Ստեփանոս Օրբելյանի և Կիլիկյան Հայաստանի լատինամետ հոսանքի խիստ հակադրությամբ, որին և նվիրված է (էջ 79-89) Գ. գլխի այս հատվածն ամբողջությամբ⁷:

Ստեփանոս Օրբելյանին հաջորդած Հովհաննես-Օրբելի մետրոպոլիտը նույնպես շարունակում է կրել «պռաւտաֆօրանտէս Հայոց մեծաց» տիտղոսը՝ չնայած Կիլիկյան Հայաստանում նստող Հայոց Կաթողիկոսի հետ լարված հարաբերություններին: Ընդ որում, այս տիտղոսում, ինչպես նկատել է տալիս հեղինակը, կատարվում է իմաստային նրբերանգի որոշակի փոփոխություն. «Արևելեան պռաւտաֆօրանտէս»-ը գալիս է փոխարինելու «պռաւտաֆօրանտէս Հայոց մեծաց»-ին (էջ 94): Ավելին՝ կարծես բուն Հայաստանում իր դիրքերն ավելի ամրապնդելու նպատակով՝ Հովհաննես-Օրբելին օգտագործում է առավել լայն ու մասնավորեցնող տիտղոս, ինչպես հայտնի է Մովսիկի կողմից ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում. «Տէր Օրպելի Յովանէ՛ վերատեսուչ գահերեց երից աթոռոց՝ Տաթևոյ և Նորավանից և Ցաղացքարոյ՝ գլուխ երկոտասան գաւազանաց» (էջ 98): Այս հոգևոր-քաղաքական հզորացմամբ էր պայմանավորված Հովհաննես-Օրբելի մետրոպոլիտի պայքարն ունիթորների դեմ և կաթողիկոսական որոշումներին հակադրվելու նրա վճռականությունը: Ըստ էության՝ հենց այս ժամանակաշրջանից է սկսում Հայոց Եկեղեցում կաթոլիկ միսիոներների ու Հայոց արևելյան վարդապետների պայքարը, բայց և միաժամանակ՝ գաղափարական-տեսական փոխազդեցությունը:

1324 թ. Հովհաննես-Օրբելու մահվանից հետո Սյունյաց աթոռակալ է դառնում Ստեփանոս-Տաբսայիճը, որի մասին կենսագրական տվյալները հեղինակը վերականգնել ու մանրամասն շարադրել է ըստ հիշատակարանային ու վիճագրական տվյալների: Նույն սկզբնաղբյուրային մոտեցումով են շարադրված նաև Ստեփանոս-Տաբսայիճի՝ Սարգիս մետրոպոլիտի գործունեության տվյալները: Հետաքրքիր է, որ վերջինս նույնպես, թերևս

⁷ Եկեղեցական նվիրապետության փոխհարաբերության պարզաբանման առումով հետաքրքիր կլինեք անդրադառնալ այն փաստին, որ Գրիգոր Անավարզեցի Կաթողիկոսի լատինամետ ձեռնարկների պատճառով Սյունյաց մետրոպոլիտներն այլևս չեն դիմում Հայոց Կաթողիկոսին՝ ձեռնադրություն ստանալու համար: Ստեփանոս Օրբելյանն ինքն է ձեռնադրում իր հաջորդ մետրոպոլիտին (էջ 88): Երևույթն իսկապես բացառիկ է Հայ Եկեղեցու պատմության մեջ, որովհետև այս արարքը Հայոց Եկեղեցու պատմության մասնագետների կողմից չի գնահատվել իրրեւ հերձվածողական:

Կիլիկյան աթոռի հետ լարված հարաբերությունները մասամբ թուլացնելու նպատակով, Երուսաղեմ ուխտի մեկնելիս փորձել է կապեր հաստատել Միջերկրայքի հայ հոգևոր կենտրոնների հետ: Այդ մասին է վկայում 1306 թ. Կիպրոսում ընդօրինակված և Սարգսին ընծայված Ավետարանը (Երուսաղեմ, ՀՊՊ 1033), որտեղ վերջինս ներկայացված է Սյունյաց գահերեց եպիսկոպոսներին բնորոշ բոլոր տիտղոսներով⁸: Առավել հետաքրքիր է Սարգիս մետրոպոլիտից հետո՝ մոտավորապես 1337 թվականից հետո մոտ 40 տարի տևած ժամանակաշրջանի համար հեղինակի կատարած դիտարկումը: Արդարացիորեն նշելով Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռի այս ժամանակահատվածի քիչ ուսումնասիրված լինելը՝ հեղինակը, հենվելով նախորդ ուսումնասիրողների ձեռքբերումների վրա⁹, վերհանում է այս ժամանակաշրջանում գործած (մոտ 1366-1377 թթ.) Սյունյաց Ստեփանոս Սուլթանշահ մետրոպոլիտի կերպարը: Սակայն, հակառակ մեծ հավանականությանը, որ Ստեփանոս Սուլթանշահն իրոք եղել է Սյունյաց Օրբելյան տոհմից սերող հերթական մետրոպոլիտը¹⁰, այնուամենայնիվ, նրա կերպարի ու գործունեության հիմնական աղբյուր համարվող «Տաղ Տէր Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին» երկում առկա տվյալները որոշ լուսաբանման կարիք ունեն¹¹: Տաղից հստակ է դառնում, որ Ստեփանոսը և Սյունյաց իշխան էր, և Սյունյաց գահերեց եպիսկոպոս¹²: Այլ խոսքով՝ Ստեփանոսը պարոնտեր է, իշխանագուն, որը նաև ունի աշխարհիկ իշխանին բնորոշ իրավական-տոհմական լիազորություններ¹³: Հետաքրքիր է, որ Սյունյաց Ստեփանոս պարոնտերը նաև «Մեծ Դիւանի» որդին էր: Ըստ էության՝ դատելով հայ և օտար մատենագրությանց տվյալներից՝ այս պաշտոնը ենթադրում էր Իլյսանության մեծ հարկահավաքին, որն ուներ

⁸ Տե՛ս էջ 114. Ավետարանի հիշատակարանը գրված է 1337 թ.:

⁹ **Լ. Խաչիկյան**, Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթլյան ճյուղը. ԲՄ, թ. 9, 1969, էջ 173-199. տևն **Աս. Մնացականյան**, Միջնադարյան հայրենասիրական մի նորահայտ պոեմ. ԲՄ, թ. 8, 1967, էջ 291-317:

¹⁰ Տե՛ս մասնավորապես **Լ. Խաչիկյան**, նշվ. աշխ., էջ 191-192:

¹¹ Արրահամ սրբազանն իր աշխատության մեջ (էջ 116-120) արդեն անդրադարձել է միջնադարյան տաղին ու դրա տրամադրած տվյալներին: Այստեղ պարզապես կամենում ենք մեկ-երկու դիտարկում անել՝ կապված Ստեփանոսի անձի ու նրա մահվանից հետո Սյունիքում հաստատված կարգի հետ:

¹² **Աս. Մնացականյան**, նշվ. աշխ., էջ 307:

¹³ Հետաքրքիր է, որ տաղի որոշ վերամշակված վարքաբանական տարրերակներում Ստեփանոսը հենց «պարոնտեր» է կոչվում (հմմտ. **Պ. Խաչատրյան**, Միջնադարյան մի անտիպ ողբ. ՊԲՀ, թ. 2, 1965, էջ 202, ծանոթ. 6): Տաղում Ստեփանոսի պարոնտությունը նկարագրող հետաքրքիր ակնարկ կա. «(Թագվոր էր թախթին/Այն Սիւնեաց բերդին. Նայ հուրմն ըռսան կու վարէր/գԱւետրանին)» (տևն **Աս. Մնացականյան**, նշվ. աշխ., էջ 309):

նաև վարչական-ներքին գործերի կառավարման լայն լիազորություններ: Ստեփանոս Օրբելյանի վկայության համաձայն¹⁴ այդ հարկահավաքը կարող էր լինել նաև ոչ մոնղոլ կամ թերևս իսլամ ընդունած օտարագզի¹⁵: Ամենայն հավանականությամբ, 1356 թ. Իլխանությունը վերջնականապես կործանած Ոսկե Հորդայի տիրակալ Ջանի բեկից հետո էլ Թավրիզում գլխավոր հարկահավաքի պաշտոնը շարունակում էր մնալ իբրև կարևորագույն գործոն տարածաշրջանում¹⁶: Գլխավոր հարկահավաքն ուներ հայ կին, ըստ էության Օրբելյան իշխանատոհմից, որից եւ ծնվում է Ստեփանոս Սուլթանշահը: Հետաքրքրական է, որ այլագզի հոր որդին՝ Ստեփանոսը, կարողանում է ժառանգել ոչ միայն Սյունյաց աշխարհիկ, այլ նաև հոգևոր իշխանությունը¹⁷: Ստեփանոսը սպանում է իր հոր երկրորդ կնոջը՝ Էլ-Խութլուին եւ ինքն էլ շուտով արժանանում մահվան: Նրա նահատակությանը նվիրված տաղը պահպանել է Ստեփանոսի կյանքի ու գործունեության մասին բազմաթիվ, թեև անուղղակի, բայց հետաքրքիր մանրամասներ: Դատելով առկա տեղեկություններից՝ կարելի է ենթադրել, որ Ստեփանոսով վերջնականապես սկսվում է մոնղոլական շրջանում Սյունյաց մետրոպոլիտության կառավարման յուրահատուկ մի շրջան, որին տալիս ենք *պարոն-յուրության ժամանակաշրջան* բնորոշումը:

Հավանաբար, Սուլթանշահի այս դեպքից հետո Սյունիքում տիրող մոնղոլական՝ աստիճանաբար թուլացող եւ քաոսի վերածվող իշխանության պայմաններում սրվում է վերջիններիս վերաբերմունքը Սյունյաց հոգևոր տերերի նկատմամբ: Պարոնտերությունն իր վերջնական արտահայտությունը գտնելով ԺԴ. դարավերջին եւ ԺԵ. դարի առաջին կեսին՝ աստիճանաբար վկայում է Սյունյաց մետրոպոլիտության թուլացման մասին, երբ հոգևոր տերերը, մտահոգված աշխարհիկ իշխանության պահպանմամբ ու ամրապնդմամբ, իրենք էին շատ հաճախ, իբրև իշխաններ եւ իշխանագույններ, ստանձնում նաև աշխարհիկ իշխանության ծանր լուծը:

¹⁴ **Ստեփանոս Օրբելյան**, Պատմութիւն Տսնն Միսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 468: Ստեփանոս Օրբելյանի համաձայն՝ հարկահավաքներից մեկը «ջուտ» էր, այսինքն՝ հրեա. «...եւ մեծ դիւանին Մաղադալին՝ բարերարոյ ջիտին, որ էր ի վերայ ամենայն հարկաց աշխարհիս»: Խոսքն Իլխանության տիրակալ Արղունի (մահ. 1291 թ.) գլխավոր հարկահավաք Sa'd ad-Daulat-ի մասին է:

¹⁵ P. D. Buell, Historical Dictionary of the Mongol World Empire, Lanham, Maryland & Oxford 2003, p. 94-95.

¹⁶ Անդ, էջ 98-99:

¹⁷ Այստեղ կարելի էր նաև դիտարկման արժանի հարց է, թե ինչ իրավական հիմքերի վրա էր տեղի ունենում իշխանության նմանատիպ փոխանցումը:

Մենագրության մեջ հատկապես կարևոր են, Սյունյաց աթոռի պատմությունը ճիշտ վերականգնելու առումով, հեղինակի ներկայացրած տոհմագրական երեք սխեմաները (էջ 153-155): Դրանց միջոցով վերականգնվում է Սյունիքի մետրոպոլիտական-եպիսկոպոսական աթոռի պատմության ժամանակագրությունը:

Ըստ այսմ՝

ա. Բարսեղ եպս. Սյունյաց (1143-1148 թթ.)

բ. Գրիգոր եպս. Մեղրեցի (մահ. 1168 թ.)

գ. Ստեփանոս Գ. Ֆախր էլ Մսեհ (1170-1216 թթ.)

դ. Հովհաննես Ը. եպս. Տաթևացի (1216-1254 թթ.)

Սարգիս Ա. եպս. Նորավանեցի (1216-1241/44 թթ.)

ե. Հայրապետ եպս. Տաթևացի (1254-1296 թթ.)

Ստեփանոս Դ. եպս. Նորավանեցի (1242-1260 թթ.)

զ. Հովհաննես Թ. եպս. Տաթևացի (1296-1299 թթ.)

Սարգիս Բ. եպս. Նորավանեցի (1261-1298 թթ.)

է. Ստեփանոս Օրբելյան մետրոպոլիտ (1286-1303 թթ.)

ը. Հովհաննես-Օրբել մետրոպոլիտ (1300-1324 թթ.)

թ. Ստեփանոս-Տաբասայիճ մետրոպոլիտ (1314-1331 թթ.)

ժ. Ստեփանոս-Սուլթանշահ եպս. (1366 թ.)

ժա. Ստեփանոս-Իվանե եպս. (1406-1422 թթ.)

ժբ. Եղիշե եպս. Պարոնտեր (1490-1495 թթ.)

Հիշյալ եպիսկոպոսների կողքին հեղինակը վերականգնում է նաև Օրբելյանների շրջանի այլ տոհմերի եպիսկոպոսների գավազանագիրքը՝ դրանով իսկ լրացնելով որոշ ժամանակագրական բացեր և կատարելով օգտակար ճշգրտումներ: Սյունյաց մետրոպոլիտության պատմությանը նվիրված այս աշխատությունը, թերևս, նոր դուռ կարող է բացել այդ ժամանակաշրջանում Հայոց Եկեղեցու նվիրապետության և ընդհանրապես պատմության ուսումնասիրության մի քանի հիմնական ոլորտների համար, ինչպես օրինակ՝ պարոնտերության երևույթն ու դրա առավել խորը հետազոտությունը, Սյունյաց նվիրապետական աթոռի ձևավոլությունները մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում, Սյունիքի հայ իշխանական տների փոխհարաբերությունը մոնղոլական իշխողների հետ և դրանց անդրադարձները Սյունիքի հոգևոր-քաղաքական կյանքի վրա և այլն:

Տ. ՇԱՀԵ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՆԱՆՅԱՆ